

ՇԱՄԱԽՈՒ ԵՒ ԲԱՔՈՒԻ
ՀԱՅ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԸ
(Համառոտ Ակնարկ՝ Կազմաւորումից Մինչեւ 1918)
ԳԵՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ
sasun-07@mail.ru

Բաքուի նահանգի հայութեան հոգեւոր-հասարակական կեանքի ամբողջական լուսաբանումը անհրաժեշտաբար կապուած է նահանգում ծաւալուած բողոքական կամ անետարանական շարժման հարցի քննութեան հետ: Անետարանական քարոզչութիւնը, որն ինքնին եկեղեցական-քարեկարգչական բնոյթ եւ նպատակ էր հետապնդում, այնքան պարարտ հող գտաւ նահանգում, որ ԺԹ. դարի վերջերին Շամախին եւ Բաքուն դարձան արեւելահայ անետարանականութեան կենտրոնները:

Շվեյցարիայի Բազել քաղաքի «Անետարանական Քարոզչական Ընկերութեան» քարոզիչներ Աւգուստ Դիտրիխը եւ Ֆելեցիան Ջարեմբան Ադուանից կամ Գանձասարի Կաթողիկոսութեան շրջանակներում քարոզչական իրենց գործունէութիւնը սկսեցին Շուշիից, ուր անետարանականութիւնը որոշակի հիմքերի վրայ դնելուց յետոյ 1828ին իրենց քարոզչութիւնը տարածեցին նաեւ մերձակայ գաւառներում, մասնատրապէս՝ Շամախիում: Միրզա Ֆարուխի (Յարութիւն Գալստեան) ընկերակցութեամբ քարոզիչներն առաջին անգամ Շամախիում յայտնուեցին 1828ին²: Բազելեան քարոզիչները երկրորդ անգամ Շամախիում եղան 1832ին: Վերջիններիս զորյցների թեման հիմնականում վերաբերում էր Քրիստոսի աստուածութեան, մարդկութեան ճշմարիտ փրկութեան, մարգարէների եւ առաքելների կոչման ու ծառայութեան, հանդերձեալ կեանքի խորհրդատու հարցերին եւն.: Կարճ ժամանակ անց, քարոզիչներին յաջողուեց իրենց կողմը գրաւել մեծ թուով հայերի³: Աւելի ուշ, 1880ականներից սկսած, այս տարածաշրջանի հայերի մէջ գործել են շուէր բողոքական քարոզիչներ եւս⁴:

Շամախիում անետարանականների յետագայ գործունէութեան բեղուն ժամանակաշրջանը կապուած է զինագործ Գէորգ Համբարձումեանի որդու՝ Սարգիսի անուան հետ, ով Նուխիում ժամանակի ճանաչուած ուսեալ եկեղեցականներից Պօղոս Վրդ. Ղարաբաղցու մօտ ուսանելու տարիներին կապեր էր հաստատել բազելեան քարոզիչների հետ⁵: Համբարձումեանը էստոնիայում անետարանական Ջարեմբայի օգնութեամբ երեք տարի ուսանելուց յետոյ տարրական ուսումնարանի ուսուցչի իրաւունքով 1842ին վերադառնում է Շամախի⁶: Անետարանական շարժումը Շամախիում սկզբնապէս առաւել չափով կրում էր ոչ թէ կրօնադաւանական, այլ կրթական-լուսատրական բնոյթ: Անետարանական գաղափարակիրներն ու եկեղեցու բարեկարգութեան ջատագովները սկզբնապէս կարեւորում էին ժողովրդի կրթութիւնը, լուսատրութիւնն ու աշխարհաբարի տարածումը: Շա-

մախու հայոց թեմի վարչութիւնը անգոր գտնուեց թեմում կանխելու ամետարանական գաղափարների տարածումը, որը աստիճանաբար մեծ չափեր էր ընդունում: Շամախիում ամետարանականութիւն էր ընդունել յայտնի Թառայեան գերդաստանը: Կովկասի ամետարանականութեան պատմութեան ուսումնասիրող Հ. Ղուկասեանը վերջիններիս ունեցած յաջողութեան գրաւականը կապում էր թեմի հոգեւորականների անգործութեան հետ. «Հոսանքի առաջը կարելի էր առնել,- գրում էր նա,- եթէ որ դիմադիր կողմիցն էլ, այսինքն եկեղեցու պաշտօնեաների եւ Աստուծոյ քանի կոչեցեալ սպասատւների կողմից նոյնպէս ջանքեր լինէին մի զորատու բարոյական նորութիւն մտցնել իրանց պաշտօնավարութեան եղանակի մէջ՝ համաձայն իրանց կոչման թելադրութեանց եւ համաձայն ժամանակի վերահաս պահանջմանց»⁷: Այդուհանդերձ, 1851ի տուեալներով, Շամախիում ամետարանական հայերի թիւը 24 էր (11 ար., 13 իգ.)⁸, իսկ 1858ի վերջին այդ թիւը նուազել էր 20ի⁹: Զգացում էր Հայ եկեղեցու դիմակայութիւնը:

Հայ եկեղեցու՝ բողոքականների դէմ տարուող պայքարում առաւել գործնական քայլերի դիմեց Մատթէոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցի (Իզմիրլեան) կաթողիկոսը, որը դեռեա Կ.Պոլսի պատրիարք եղած ժամանակ անհաշտ պայքար էր մղում վերջիններս դէմ եւ ուխտել էր՝ «Մինչեւ ի մահ պիտի աշխատիմ Բողոքականութիւնն իմ Ազգիս մէջէն բնացինց ընելու»¹⁰: Բողոքականների քարոզչութիւնը կասեցնելու նպատակով Մատթէոս Ա.ը 1861 Ապրիլի 25ին բանադրական կոնդակ արձակեց նրանց դէմ՝ գրկելով հայ եկեղեցու հետ հաղորդութիւնից, միաժամանակ պատուիրելով Շամախու հայոց թեմի քահանաներին եկեղեցի չընդունել բողոքականներին եւ չարժանացնել նրանց եկեղեցական խորհուրդների (թաղում, մկրտութիւն, պսակ եւն.)¹¹: Կաթողիկոսական կոնդակը Շամախու Մայր եկեղեցում ընթերցուեց 1861 Յունիսի 10ին¹²: Կոնդակի հրապարակումից յետոյ շուրջ 60 ամետարանականներ բաժանուեցին Հայ եկեղեցուց՝ իրենց անուանելով Ամետարանական եկեղեցու հետետորդներ¹³: Հեռանալով Հայ եկեղեցուց՝ բողոքականները մտադրուեցին առանձին եկեղեցի կազմել Շամախիում, սակայն Կովկասի կառավարչապետ Միխայիլ Ռոմանովը ընթացք չտուեց նրանց¹⁴:

Շամախիում ամետարանական շարժման դէմ ծաւալուած պայքարում գործնական քայլերի դիմեց Շամախու հայոց թեմի առաջնորդ Դանիէլ Արք. Շահնազարեանը (1863-68): «Սորա առաւելութիւնն իւր նախորդներից այն էր,- գրում է Ղուկասեանցը,- որ հալածանքներից անելի աշխատում էր խօսքի գէնքը գործ դնել, յաճախ ազդու քարոզներ էր խօսում, հարկատու համարած դէպքում գնում էր բողոքականաց մէկի կամ միախ րունը, հրափրելով եւ նոցա իւր մօտ: Կարելի էր ասել, որ այս առաջնորդի նշանակուելը թէ՛ւ ուշ՝ բաւականին օգուտ բերեց գործին. նա իւր քարոզներով ժողովրդին գրաւուած պահեց եկեղեցու մէջ»¹⁵:

Շամախիում ամետարանականների գործունէութիւնը կասեցնելու նպատակով հոգեւոր իշխանութիւնները նպատակադրուեցին փակել Համ-

քարծումեանի դպրոցը: Նրանք պնդում էին, որ այդ դպրոցում սովորող աշակերտութեան մէջ տարածում էր հայ եկեղեցու վարդապետութեանը խորթ բողոքականութիւն: Իվերջոյ, թեմի առաջնորդ Դանիէլ Արք. Շահնազարեանցի, հոգեւորականութեան եւ տեղի առաքելական համայնքի բողոքների վրայ Բաքուի նահանգապետի կարգադրութեամբ 1863ին դպրոցը փակւում է¹⁶, իսկ Սարգսիւն աքսորում են Պիատիգորսկ, ուր նա մնում է մինչեւ 1866ի վերջը¹⁷: Սակայն, այս եւ նման միջոցառումներով հնարաւոր չեղաւ կասեցնել շարժումը, որը գնալով անելի մեծ թափ էր ստանում: Իրավիճակը յօգուտ բողոքականների կտրուկ փոխուեց, երբ 1865 Յունուարի 12ին Կովկասի կառավարչապետ Ռոմանովը կարգադրեց Մոսկուայի Աւետարանական-Լիւթերական Կոնսիստորիայի¹⁸ գլխաւորին՝ գնալ Շամախի եւ հայ բողոքականներին ընդունել իրենց եկեղեցին¹⁹: Թէեւ Մատթէոս Ա. կաթողիկոսը 1865 Ապրիլի 21ին արձակեց ներման կոնդակ²⁰, սակայն այն ոչ մի ազդեցութիւն չունեցաւ բողոքականների վրայ, քանի որ 1866 Օգոստոսի 22ին ցարական կառավարութեան հրովարտակով Շամախի քաղաքի հայ աւետարանականները պաշտօնապէս մտան Մոսկուայի Աւետարանական-Լիւթերական եկեղեցու իրաաստութեան մէջ եւ նրանց շնորհուեց առանձին կրօնական համայնքի կարգավիճակ²¹: Շամախու աւետարանական համայնքի հովիւը գերմանացի *պաստոր*ն էր, որը քնակում էր Բաքում եւ Շամախիի միաբանութիւնից ամսական ստանում էր 500 ռ. ռոճիկ²²: Բողոքականների ազատ գործունէութեան պայմաններում նրանց թիւը հասնում էր 300ի²³: Աւետարանական քարոզչութիւնն է՛լ անելի աշխուժացնելու նպատակով Շամախիում գործում էր նաեւ «Հայ Աւետարանականների Գրադարանը»: Մշակի տեղեկացմամբ՝ «...գրադարանը դեռ եւս չափ աղքատ է. նա չափ քիչ գրքեր ունի: Բայց շնորհիւ նրա կառավարիչների, գրադարանի մէջ կարգ ու կանոն կայ: Այդ գրադարանը որոշեալ ժամերին բացում է եւ միշտ յարմարում է ընթերցողների պահանջին»²⁴:

Շամախու հայ աւետարանական համայնքը լուրջ կորուստներ ունեցաւ 1872 Յունուարի 16ի երկրաշարժի պատճառով: Հիմնովին աներում է Լալայեանցներին պատկանող հին շինութիւնը, որը նրանց համար ծառայում էր իբրեւ ժողովատուն: Երկրաշարժը պատահեց Համբարձումեանի քարոզի ժամանակ: Ժողովատան խարխուլ տանիքի փլուեցում պատճառով 22 հաւատացեալներ մնացին փլատակների տակ²⁵: Շամախիի աւետարանականներին թոյլատրեցին նոր ժողովատուն կառուցելու հայոց եւ ռուսաց եկեղեցիների շարքում, հասարակական գրասանքի պարտէզին կից²⁶:

1880ականներին Շամախու աւետարանականները Աբրահամ Ամիրխանեանի²⁷ գլխաւորութեամբ գործնական քայլերի են դիմում՝ տեղի համայնքը գերմանական հոգեւոր տեսչութիւնից բաժանելու եւ հայ աւետարանական առանձին վարչութիւն ստեղծելու ուղղութեամբ²⁸: Այդ քայլը սուր տարակարծութիւնների տեղիք տուեց Շամախիի աւետարանական հօտի անդամների, մասնատրապէս Համբարձումեանի եւ Թառայեանների մէջ:

Անտարանականների միջեւ սկսուած պառակտողական պայքարն անելի խորացաւ 1880ականների վերջ-90ականներին, որի հետեւանքով Շամախիի անտարանականները բաժանուեցին երեք խմբի: Խմբերից մէկը պատկանում էր Լիւթերական եկեղեցուն, միւսները, թէւ հայ առաքելական եկեղեցուն չէին պատկանում, սակայն չէին էլ ցանկանում մտնել Լիւթերական եկեղեցու մէջ, երրորդները թէւ մնում էին հայ առաքելական եկեղեցու մէջ, սակայն անելի համակրում էին բողոքականներին, քան առաքելական հոգեւորականներին²⁹:

1880ականներին Շամախիում աշխուժացան անտարանական կանայք: Հասարակութեան մէջ հայ անտարանական կնոջ դերը բարձրացնելու նպատակով Շամախիում ստեղծուեց «Ճշմարտասիրաց Ընկերութիւն»ը³⁰: Այդ ժամանակահատուածում Շամախու անտարանականների քարոզիչն էր սալմաստեցի Գրիգոր Գէորգեանը, ով միաժամանակ համարւում էր Բաքուի քարոզիչը եւ այդ պաշտօնը վարում էր շուրջ 10 տարի³¹: 1880ին Շամախիում արդէն կար 100 տուն հայ անտարանական³²: 1886ի տուեալներով կար 8 հոգեւորական (3 ար., 5 իգ.) եւ 1 դպրոց³³:

Քննուող ժամանակահատուածում Շամախիում գործել են հայ անտարանականների հետեւեալ դպրոցները.-

ՀԱՅ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՐԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ - Հիմնուել է 1842ին Համբարձումեանի կողմից, որի աշխատանքների կազմակերպմանը օժանդակել է Շամախու գաւառական ուսումնարանի շրջանաւարտ ոմն Չախմախսազեանը³⁴: Ուսումնարանը բաղկացած է եղել մէկ դասարանից, ուր սովորել են հայերէն, ռուսերէն, քերականութիւն, կրօնաբարոյական խրատաբանութիւն, գեղագրութիւն, թուաբանութիւն, գեղագրութիւն եւ Ս. Գիրք: Գործել է նաեւ մծախասակ աշակերտներից բաղկացած երգչախումբ: Աղքատների համար ուսուցումը եղել է ծրի, իսկ մնացածն ամսական վճարել են 50 կոպէկ: Աշակերտների թիւը հասել է 150ի: Ուսումնարանի գործունէութիւնը մշտապէս գտնուել է բարեբարների նիւթական ուշադրութեան կենտրոնում: Օժանդակողների թւում է եղել նաեւ Շամախու նահանգապետ, ազգութեամբ գերմանացի բարոն Վրանզէլը³⁵: Իդէպ, դպրոցական իշխանութիւնները եւս բարձր են գնահատել Համբարձումեանի գործունէութիւնը: Այդ է վկայում Շամախու գաւառական ուսումնարանների տեսչի հաշուետուութիւնը, ուր դրուատւում է նաեւ իր դպրոցը: 1847 Յունիսի 13ին այսրկովկասեան ուսումնարանների տնօրինութեանը ներկայացրած գեկուցագրում, գաւառական ուսումնարանների տեսուչն անգամ առաջարկել էր Համբարձումեանին շնորհել ոսկէ կամ արծաթէ մեդալ, որը բացառիկ է եղել մասնաւոր ուսումնարանների տնօրէնների համար³⁶: Շուշիում եւ Շամախիում բացուած բազէլեան քարոզիչների դպրոցները պատճառ դարձան, որ ցարական կառավարութիւնը այդ դպրոցների օրինակով Այսրկովկասի հայաշատ այլ վայրերում բացի պետական դպրոցներ³⁷: Ա. Պետիկեանը բազէլեան քարոզիչների՝ կրթական բնագաւառում ունեցած դերի մա-

սին գրել է. «Միայն է ըսել, թե միակ լաագոյն դպրոցները Անտարառնական դպրոցներն էին, բայց շիտակ է ըսել, լաագոյն ազգային դպրոցներ մեջտեղ եկան, որովհետեւ լաագոյն Անտարառնական դպրոցներու, կամ օրինակը կար կամ՝ մրցակցութիւնը»³⁸:

Դպրոցի գոյութեան հետք առաջին տարիներից, Շամախու հայոց թեմի հոգեւորականութեան եւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կողմից սկսում է ուժեղ պայքար Համբարձումեանի եւ նրա հիմնած դպրոցի դէմ: Հոգեւոր իշխանութիւնները պնդում էին, որ այդ դպրոցում սովորող աշակերտութեան մէջ տարածում էր Հայ Եկեղեցու վարդապետութեանը խորթ բողոքականութիւն: Այդ է վկայում Շամախու եկեղեցու բարեկարգիչ Միքայէլ Քինյ. Վարշաճեանի՝ 1843 Նոյեմբերին թեմական հոգեւոր մարմնին հասցեագրած եւ Համբարձումեանի դէմ ուղղուած բողոք նամակը, որում վերջինս մեղադրում էր ժողովրդին մոլորեցնելու մէջ: Սակայն քահանան չկարողացաւ ապացուցել իր յարուցած մեղադրանքը, եւ նամակը մնաց անհետեւանք, անգամ նա արժանացաւ պաշտօնական յանդիմանութեան: Այսուհանդերձ, թեմի առաջնորդ Դանիէլ Արք. Շահնազարեանցի, հոգեւորականութեան եւ տեղի առաքելական համայնքի բողոքների հիման վրայ, Բաքուի նահանգապետի կարգադրութեամբ 1863ին դպրոցը փակում է³⁹: Սակայն, երեք տարի անց, 1866 Օգոստոսին, երբ օրինապէս ճանաչում է Շամախու հայ բողոքական համայնքը, 1867ին հայ բողոքական Աբրահամ Ամիրխանեանը Շամախիում դարձեալ վերաբացում է դպրոցը, ուր դասաւանդում է նաեւ գերմաներէն: Շամախիի Անտարառնականների հօտի ուսումնարանը գտնում էր Կովկասի ուսումնական շրջանի հոգաբարձուի տեսչութեան ներքոյ: Ուսումնարանում դասաւանդել է Ռեւելի (Տալլին) գերմանական դպրոցում ուսանած Լեւոն Ղարախանեանը, մեծահասակ օրհորդներին՝ Համբարձումեանը⁴⁰: Վերջինս աջակցել է նաեւ Շամախիում գրադարանընթերցարան ստեղծելու գործին՝ իր հարուստ գրադարանից մի քանի հարիւր գիրք նուիրելով գրադարանին⁴¹: Հարկ է նշել, որ Այսրկովկասի ժողովրդական ուսումնարանների Բաքուի տնօրէնի տեղակալ Բ. Ստեփանեանը, ներկայ գտնուելով Համբարձումեանի աշակերտների քննութիւններին՝ իր դրական կարծիքն է յայտնել ուսման առաջադիմութեան վերաբերեալ⁴²: Իդէպ, սկզբնապէս հայ անտարառնականների դպրոց է յաճախել հայ մեծ թատրերգակ Ալեքսանդր Շիրվանզադէն, ով հետեւելով ընկերների օրինակին, ինքնակամ գնացել էր սովորելու այդտեղ: Երկու տարի սովորելուց յետոյ Շիրվանզադէն անցել է Շամախու թեմական դպրոց, ուր եւս երկու տարի սովորելով, ընդունուել է գաւառական ռուսական դպրոց: Շիրվանզադէն իր յուշերում նկարագրելով դպրոցն ու նրա հիմնադրին՝ գրում է. «Եւց տարեկան էի, երբ մի օր, առանց իմ ծնողներին հարցնելու, վազեցի մեր դրացի Սարգիս վարպետի ուսումնարանը: Այդպեղ էին ոմանք իմ հասակակիցներից... Սարգիսը բողոքականների պարագլուխն էր: Դա մի հեգահամբոյր ծերունի էր, բարձրահասակ, առոյգ, ժպտուն: Երբ նա փողոցով

անցնում էր, մի տարօրինակ հաճոյք էի զգում, նայելով նրա ճերմակ մօրուքով զարդարուած բարի դէմքին: Ինձ թւում էր, որ նա մի առանձին սէր է զգում դէպի մանուկները, թէւ ինքը չունէր զաւակներ՝ ամուրի լինելով: Նա յարգուած էր ամէնքից, նոյնիսկ ոչ բողոքականներին⁴³: Դպրոցի գործունէութիւնը յիշատակում է նաեւ 1891ին, որպէս խառը երկսեռ դպրոց⁴⁴: 1895ին դպրոցում կային 2 ուսուցիչ, 22 աշակերտ⁴⁵: Դպրոցն ունեցել է իր գրադարանը՝ 399 կտոր գրքով (202ը՝ հայերէն, 197ը՝ ռուսերէն)⁴⁶:

ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՕՐԻՈՐԴԱՏ ԴՊՐՈՏ - Հիմնուել է 1884 Փետրուարի սկզբներին⁴⁷: Դպրոց կարող էին ընդունուել տեղի անտարանական երկսեռ դպրոցն աւարտած օրիորդները եւ այն առաքելականները, ովքեր իրենց ուսման շրջանն անցել էին տեղի կամ այլ օրիորդաց դպրոցներում: Այն եղել է նաեւ գիշերօթիկ, ուր կարող էին սովորել հարեան քաղաքներից եկած սանուհիները: Ձեռագործից բացի, մնացեալ առարկաները պէտք է դասաւանդէր Շվէյցարիայում ուսանած եւ երկար տարիներ Բերդիանսկի օրիորդաց գիմնազիայում դասաւանդած Համբարձումեանը⁴⁸:

ՀԱՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԻՐԱԿԱՆՕՐԵԱՅ ԴՊՐՈՏ - Հիմնուել է 1881ին՝ տեղի արհեստաւորներին ծրի ուսուցում կազմակերպելու նպատակով: Դպրոցը գործել է մինչեւ 1884 եւ գտնուել է բարուօք վիճակում⁴⁹:

Շամախիի հայ անտարանական համայնքն աստիճանաբար իր համախոհներն էր գտնում նաեւ յարակից հայկական գիւղերում՝ Գիրքում, Քարքանջում, Մատրասայում, Մէյսարիում եւն.: Դրա պատճառն այն էր յատկապէս, որ շատ գիւղեր քահանայ չունէին եւ հազուադէպ էին հաղորդակից լինում հայ առաքելական եկեղեցուն: Ահա թէ ինչ է գրում այդ առիթով Մէյսարի այցելած բազմավաստակ գրող, բժիշկ, մանկավարժ Գաբրիէլ Տէր Յովհաննիսեանը (Քաջքերունի). «Մէյսարի երբեք չէ տեսել իւր մէջ մի մշտական քահանայ, մշտական ժամասացութիւն, պատարագ եւ այլն: Բողոքական պատգորը, սովորաբար ամառները երբ Բագուից գալիս էր Շամախի, ... յաճախ այցելում էր Կիրակի օրերը Մէյսարի, ժողովում էր իւր գլխին գիւղացոց եւ սկսում էր հայերէն կրօնական զրոյցներ»⁵⁰: Նոր Դարին Մատրասայից ուղարկուած մի թղթակցութիւնում ասում է. «Բողոքականներն արդէն Մաղդասայում դրել են իրենց հիմքը, ամէն Կիրակի ժողովներ են լինում, քարոզներ են խօսում, աղօթքներ անում, որին մասնակցում է ժողովրդի մեծամասնութիւնը»⁵¹:

Շամախիի անտարանական համայնքն ապրում էր ներփակ կեանքով՝ աշխատելով հնարաւորինս քիչ շփուել առաքելականների հետ: Անգամ չէր մասնակցում նրանց ուրախութիւններին եւ տխրութիւններին, քննադատում էին այն անտարանականներին, ովքեր փորձում էին կարգաւորել յարաբերութիւնները⁵²: Այս եւ նման կնճիռները բնականաբար, բացասական ազդեցութիւն էին ունենում Շամախիի հայերի ազգային միասնականութեան վրայ, որը մահմեդական հոծ զանգուածով շրջապատուած լինելով, առաւել վտանգներ էր պարունակում:

Պառակտողական վերոնշեալ դրսեւորումների դէմ քննադատաբար էին հանդէս գալիս ամետարանականների՝ ինչպէս հին (Համբարձումեան եւ այլք), այնպէս էլ երիտասարդ սերնդի առաջադէմ մարդիկ (Էմանուէլ Փիրբութադեան, Ն. Ղուկեան, Ալեքսանդր եւ Պատուական Թառայեանները⁵³, Ի. Մարկոսեան, Ս. Իանեան եւն.)⁵⁴։ Սեդրակ Թառայեանը չթաքցնելով բողոքականների արդէն իսկ ծայրայեղութեան հասած քայլերը՝ դրանք որակում էր որպէս «կրօնասիրութեան չափազանցութիւն»⁵⁵։ «Մանաւանդ չափը ու սահմանը այդ դէպքում մոռացել են Շամախու բողոքականները,- գրում էր Թառայեանը,- որոնք ունին բացի մասնատրներից բազմաթիւ հասարակական աղօթքի եւ քարոզի ժամեր։ Շաբաթոյ համարեայ ոչ մի երեկոյ տանը չեն անցուցանում իրանց ընտանիքի հետ խօսակցելով եւ ուրախանալով, այլ կամ ժողովարանում կամ իրանցից մէկի տանը քարոզի, կամ աղօթքի, կամ կրօնական խօսակցութեան ժամ են ունենում... Այդ խօս կատարեալ ճգնաւորի կեանք է եւ այդպիսիները դեռ համարձակում են ծաղրել այն արեղաներին, որոնք վանքերի մէջ են անցուցանում իրանց կեանքը։ Ես համոզուած եմ որ վանքերի մէջ կեանքը այնքան ճգնաւոր չէ, որպէս Շամախու բողոքականների մէջ»⁵⁶։

Երիտասարդ ամետարանականները ծագում էին վերակառուցել եւ վերափոխել հօտի կեանքը, ոգեւորել համայնքին ազգի ընդհանուր առաջընթացի յոյսերով։ Սակայն, հին սերնդի կողմից հանդիպում էին լուրջ ընդդիմութեան։ Այս առումով ուշագրաւ է Շամախիից՝ Մշակին ուղարկած թղթակցութիւնը. «...թող միանանք թէ՛ լուսատրչականք եւ թէ՛ ամետարանականք, մի կողմ դնելով ամէն թշնամութիւններ եւ մեղադրական զրպարութիւններ։ ...Մենք՝ ամետարանական երկրասարդներս հրափրում ենք բոլոր տեղիս լուսատրչական երկրասարդներին, միանալու մեզ հետ ամէն ազգային պարտաւորութիւններում, որոնց մէջ մենք հրապարակաւ յայտնում ենք մեր պարտաւորականութիւնը»⁵⁷։ Շամախիի ամետարանական համայնքում առաջընթաց նկատուեց այն պահից, երբ Բաքուից եկած երիտասարդ ամետարանականների մի խումբ, անտեսելով հին սերնդի յամառ դիմադրութեանը, 1892ի քուէարկութեամբ ընտրեցին 12 հոգուց բաղկացած նոր հոգաբարձութիւն, նախագահութեամբ քաղաքային դպրոցի տեսուչ Փիրբութադեանի⁵⁸։

ԺԹ. դարի կեսերին Շամախիից նկատուեց է ամետարանականների մեծ հոսք դէպի Բաքու։ Այդ հոսքը սկսուել էր տակաւին 1872 Յունուարի 16ի երկրաշարժից յետոյ։ Ստեփան Զելինսկու (Մկրտչեան) կազմած վիճակագրութեան համաձայն, եթէ 1894ին Շամախիի լիւթերականների թիւը 401 էր (255 ար., 146 իգ.), ապա մէկ տարի անց, այն նուազել էր 177ի (142 ար., 135 իգ.)⁵⁹։ Ուրեմն, նրանց կէսից ամէն արտագաղթել էր Բաքու։ Շամախիի հայ ամետարանական ընտանիքների եւ անհատների արտագաղթը Բաքու շարունակուեց մինչեւ ԺԹ. դարի վերջերը, որի հետեւանքով Ի. դարի սկզբներին երբեմնի մեծ համայնքը դարձաւ փոքրաթիւ։

ԲԱՔՐՈՒԻ ՀԱՅ ԱՌԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Բաքրոյի հայ ամետարանական համայնքը ձեւատրուելով 1880ականների վերջերին, մեծաթիւ է դարձել 1890ականների վերջերին, երբ Նուխիից, Շուշիից եւ Շամախուց մեծ թուով ամետարանականներ տեղափոխուեցին Բաքու⁶⁰: Բաքրոյի ամետարանական համայնքը կազմաւորուեց այն շրջանում, երբ հայ հասարակական եւ տնտեսական կեանքը բոլորովն վերելք էր ապրում: Սա բարենպաստ պայմաններ ստեղծեց տեղի հայ ամետարանական համայնքի գործունէութեան համար: Շամախուց Բաքու տեղափոխուած Թառայեանի վկայութեամբ, Բաքրոյի դերը հայ ամետարանականների համար կարեւորում էր հետեւեալ գործօններով.- Ա.' Բաքում կային զարգացած բողոքական երիտասարդներ, Բ.' կար համախումբ ազգային մտատրականութիւն, որը հնարատրինս կարող էր օգնել բողոքական երիտասարդներին, եւ Գ.' ի տարբերութիւն Շամախիի, Բաքրոյի բողոքական համայնքը մոլեռանդ չէր⁶¹: Շամախու եւ Բաքրոյի հայ լիութեական հօտի հովիւը նստում էր Բաքում: 1880-90ականների բողոքականների քարոզիչն էր Գէորգեանը, ով թէւ նստում էր Շամախիում, սակայն, տարին մէկ անգամ քարոզչութեան նպատակով այցելում էր Բաքու: 1880ին Բաքում ամետարանական հովիւ Հանգէնի նախաձեռնութեամբ բացում է ուսումնարան, ուր ուսանում էին տեղի գերմանացի եւ հայ ամետարանականների երեխաները⁶²: Ուսումնարանի հոգաբարձութիւնը բաղկացած էր 12 հոգուց (8 գերմանացի, 4 հայ): Դպրոցում կարճ ժամանակ դասաւանդել է նաեւ Համբարձումեանը, որից յետոյ տեղափոխուել է Բերդիանսկ⁶³:

Ի տարբերութիւն Շամախիի հայ ամետարանական համայնքի, Բաքրոյի համայնքը չի ապրել ներկիակ կեանքով: Բաքրոյի երիտասարդ հայ ամետարանականները, որոնց այլեւ չէր բաւարարում ամետարանականների հին սերնդի մտածողութիւնը, ձգտեցին մտերմիկ յարաբերութիւններ հաստատել իրենց սերնդակից հայերի հետ՝ անկախ կրօնական համոզմունքներից: Այդ իսկ նպատակով Թառայեանի ու Ղուկեանի նախաձեռնութեամբ ժողովներից յետոյ յաճախակի կազմակերպում էին գրական երեկոներ, համատեղ հիմնում էին ընթերցարաններ եւն.⁶⁴: Նրանք առանձնակի ուշադրութիւն էին դարձնում նաեւ բողոքական հայ կնոջ դաստիարակութեան վրայ: Թառայեանը, քննադատելով վերջիններիս կենցաղը, գրում էր. «*Լուսատրչական կինը արդէն ընկերութիւններ է հիմնել, դպրոցներ է կառուցել, հային բժն է նուիրել... Հայ օրիորդը սկսել է մրցել երիտասարդի հետ իւր կրթութեան եւ հասարակաց գործունէութեան ասպարիզի մէջ: Իսկ բողոքական կինը դեռ չէ մտածում դուրս գալ թրքական չարսաւի փակից, բողոքական օրիորդը իւր երգարանից եւ սրորդ հնազանդութիւնից դուրս ոչինչ հասկանալ չէ փորձում*»⁶⁵: Հայ ամետարանական կնոջ դերը Բաքրոյի հայ հասարակութեան մէջ բարձրացնելու նպատակով, Շամախիի օրինակով հայ ամետարանական երիտասարդները 1880ականների կեսերին այդտեղ եւս ստեղծեցին կանանց «Ճշմարտասիրաց Ընկերութիւն»ը⁶⁶: Բաքրոյի հայ ամե-

տարանական համայնքն իր գործունեության շրջանակներն առաւել ընդլայնեց յատկապէս Ի. դարասկզբին: Ի տարբերութիւն Շամախիի, Բաքուի հայ ամետարանական-մկրտականները ղեկավարում էին ոչ թէ Մոսկուայի Լիւթերական խորհրդի կողմից, այլ ունէին առանձին եկեղեցի եւ իրատարակում էին կրօնական երկշաքաթաթերթ՝ *Բարի Լուր* (խմբագիր՝ Պ. Թառայեան): Բաքուի հայ ամետարանականները չեն ունեցել իրենց եկեղեցին, եւ ծիսակատարութիւնները կատարել են լիւթերական եկեղեցում⁶⁷:

Յատկանշական է, որ ամետարանականների շրջանում մեծ տեղ է գրաւել բարեգործութիւնը: Նրանք մշտապէս իրենց մասնակցութիւնն են բերել համահայկական ծեռնարկներին: Այսպէս, Շամախիի հայ ամետարանականների կողմից Վանի սովեալների համար հանգանակուել էր 115 ռ.⁶⁸: «Հայ-լուսաւորչական» ծածկանունով հեղինակը *Մշակին* յղած «Նամակ Շամախուց» թղթակցութիւնում գրում է. «...ամետարանական հայերը... խոտն բազմութեամբ յաճախում էին ժողովարան, ուր՝ լսելով Հայաստանի թշուառ դրութեան վրայ քարոզը, շտապում էին լցնել սովելոց համար նշանակուած դրամարկը՝ իրանց ի սրտէ բոխած ողորմութեան փոքրով»⁶⁹: Արեւմտահայերին օգնելուց զատ, Շամախիի հայ ամետարանականները 120 ռ. են հանգանակել նաեւ արեւելահայ սովեալների համար⁷⁰: «Երէկ Կիրակի առաւօր դիմամբ խօսելով ժողովքի մէջ ողորմածութեան վրայ, յորդորեցի իմ եղբայրք եւ քոյրերին օգնել այդ խեղճերին. նրանք, շնորհակալ ենք մեր յուսացածիցն աւել նուիրեցին, քանզի դոցա շտապերն աղքատ մարդիկ են: Համարեայ, թէ քարոզին ներկայ գտնուողներից չը մնաց մի անձը առանց մի բան գոհելու այդ նպատակի համար»⁷¹, ասուած է Համբարձումեանի՝ *Մշակին* յղած թղթակցութիւնում:

1908 Մայիսի 19ին հայ ամետարանականներ Յարութիւն Մելքումեանը, Ալեքսանդր, Անդրէյ եւ Պատուական Թառայեան եղբայրները հիմնում են «Բաքուի Որբախնամ Ընկերութիւն»ը⁷², որը մեծ աշխատանք է կատարել մինչեւ 18 տարեկան որբերի խնամքի եւ դաստիարակութեան գործում: Ընկերութիւնն իր գործունեութիւնն աշխուժացրել է յատկապէս Ա. Աշխարհամարտի տարիներին, երբ Վան-Սալմաստ-Նախիջեւան գծով արեւմտահայ փախստականները հանգրուանեցին Բաքում⁷³:

Շամախիի ամետարանական-լիւթերական հօտը եւ Բաքուի Հայ Ամետարանական-Մկրտական Եկեղեցին թուլացան 1918ի թուրքական արշաւանքի եւ հայերի կոտորածների պատճառով: Կոտորածներից փրկուած ամետարանական-մկրտականները (Թառայեաններ եւ այլք) տեղափոխուեցին Թիֆլիս⁷⁴:

Ամփոփելով Շամախու եւ Բաքուի հայ ամետարանական համայնքների գործունեութեան համառօտ պատմութիւնը՝ նշենք, որ յատկանշական է նրանց խաղացած առաջադիմական դերը նահանգի հայութեան կրթութեան եւ բարեգործութեան բնագաւառում:

- ¹ Շամախի եւ Բաքու քաղաքների հայության պատմությունն ընդգրկում է վաղ ժամանակներից մինչեւ 1889, երբ Ադրբեջանի պետությունը հայրենի ռեալիտետներից իրար մոտեց այդ քաղաքների հայությանը՝ բռնագաղթով ժամանակի ընթացքում նրա ստեղծած ահռելի հարստությանը (Գեորգ Ստեփանեան, *Շամախի Քաղաքի Հայերի Պատմությունից*, Երեւան, Հրատ. ՀՀ ԳԱ Պատմության Ինստիտուտ, 2014. նաեւ նոյնի՝ *Բաքու Քաղաքի Հայության Պատմությունը (Պատմաժողովրդագրական Ուսումնասիրություն)*, Երեւան, Հրատ. ՀՀ ԳԱ Պատմության Ինստիտուտ, 2011:
- ² Եղիա Քասունի, *Լուսաշաիդ. Պատմություն Հայ Ամերարանական Շարժման (1846-1966)*, Պէյրութ, «Ամերիկայի Հայ Ամերարանական Ընկերակցութեան», Հրատ., 1947, էջ 230:
- ³ Հ. Ղուկասեանց, *Բողոքականութիւն Կովկասու Հայոց Մէջ (Պատմական Նիւթեր)*, Թիֆլիս, տպարան Մ. Ռոսինեանցի, 1886, էջ 36:
- ⁴ Արծուի Բախչինեան, *Հայութիւնը Սկանդինաւեան երկրներում (Հայ-Սկանդինաւեան Պատմաշակութային Առնչութիւնները)*, Երեւան, Հրատ. ՀՀ ԳԱ Պատմության Ինստիտուտ, 2010, էջ 73-9:
- ⁵ Վեր. Կ. Պ. Ատանալեան, *Յուշարժան Հայ Ամերարանականաց եւ Ամերարանական եկեղեցոյ (Քննական Ծանօթութիւններով)*, Քալիֆորնիա, 1952, էջ 186:
- ⁶ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 56, ց. 1, գ. 2779, թ. 42:
- ⁷ Ղուկասեանց, էջ 74:
- ⁸ *Кавказский Календарь на 1852 г.*, (Կովկասեան օրացոյց), Թբիլիսի, 1851, էջ 429:
- ⁹ Ղուկասեանց, էջ 74:
- ¹⁰ Քասունի, էջ 230:
- ¹¹ Նոյն:
- ¹² Ատանալեան, էջ 189:
- ¹³ Ղուկասեանց, էջ 87:
- ¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, մաս 4, գ. 4627, թ. 10:
- ¹⁵ Ղուկասեանց, էջ 102:
- ¹⁶ Մուշեղ Սանթրոսեան, *Արեւելահայ Դպրոցը XIX Դարի Առաջին Կեսին*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1964, էջ 286:
- ¹⁷ Ատանալեան, էջ 192:
- ¹⁸ Նախախորհրդային Ռուսաստանում թեմական վերնախաւին կից կազմակերպութիւն՝ եկեղեցա-վարչական, եկեղեցա-դատական իրաւասութիւններով:
- ¹⁹ Արտաշէն Ղազարեան, Ռընէ Ներսէս Լեւոնեան, *Հայաստանեայց Ամերարանական եկեղեցի (Հայաստան-Կովկաս)*, Երեւան, «Հայկական Հանրագիտարան» Հրատ., 1999, էջ 102-3:
- ²⁰ Ղուկասեանց, էջ 111-2:
- ²¹ Նոյն, էջ 115-8:
- ²² Ղազարեան-Լեւոնեան, էջ 105:
- ²³ Քասունի, էջ 231-2:
- ²⁴ *Մշակ*, 20 Օգոստոսի 1882:
- ²⁵ «Երկրաշարժ Ի Շամախի», *Արարար*, 1872, թիւ Ա, էջ 42. նաեւ՝ Սեդրակ Թառայեանց, «Հայ-Բողոքական Համայնքը», *Մուրճ*, 1893, թիւ 2, էջ 302:

- ²⁶ Ղուկասեանց, էջ 141:
- ²⁷ Անետարանչական գործիչ, թարգմանիչ Աբրահամ Ամիրխանեանի (1838–1913) մասին տե՛ս՝ Բախչինեան, էջ 75, 122, 141:
- ²⁸ Նոյն, էջ 151:
- ²⁹ Սեդրակ Թառայեան, «Հայ-Բողոքական Համայնքը», *Մուրճ*, 1893, թիւ 3, էջ 441-2:
- ³⁰ Նոյն, թիւ 2, էջ 308:
- ³¹ Նոյն, էջ 309:
- ³² Հայ-Լուսաւորչական, «Նամակ Շամախուց», *Մշակ*, 15 Օգոստոսի 1880:
- ³³ *Свод Статистических Данных о Населении Закавказского Края, Извлеченных из Посемейных списков 1886 г. Бакинской Губернии* (Այսրկովկասի երկրամասի բնակչութեան վիճակագրական տուեալների հաւաքածու քաղուած Բաքուի նահանգի 1886ի ընտանեկան ցուցակներից), Թբիլիսի, 1893, 6 էջ:
- ³⁴ Աբրահամ Ջամինեան, *Հայոց եկեղեցու Պապմութիւն*, Բ. Մաս, Նոր Նախիջեան, տպարան Ս. Հ. Ասադեան, 1909, էջ 217:
- ³⁵ Ղուկասեանց, էջ 47:
- ³⁶ Սանթրոսեան, էջ 285:
- ³⁷ Ղազարեան-Լեւոնեան, էջ 85:
- ³⁸ Քասունի, էջ 34:
- ³⁹ Սանթրոսեան, էջ 286:
- ⁴⁰ Ղուկասեանց, էջ 131,137:
- ⁴¹ Թառայեանց, «Հայ-Բողոքական», *Մուրճ*, թիւ 2, էջ 306:
- ⁴² «Նամակ Խմբագրին», *Մշակ*, 20 Յուլիսի 1882:
- ⁴³ Շիրվանզադէ, «Կեանքի Բովից», *Երկերի ժողովածու*, Հտր. 8, Երեւան, Հայպետհրատ, 1961, էջ 10:
- ⁴⁴ Ս. Խոտլոյեան, *Արեւելահայ Դպրոցները 1830-1920 թթ. (ժամանակագրութիւնը Յանելեալ Մանրամասներով)*, Երեւան, Լոյս Հրատ., 1987, էջ 459:
- ⁴⁵ С. П. Зелинский, *Описание Города Шемаха* (Շամախի քաղաքի նկարագրութիւնը), Թբիլիսի, 1896, էջ 26:
- ⁴⁶ Նոյն:
- ⁴⁷ Իսահակ Մարկոսեանց, «Նամակ Շամախուց», *Մշակ*, 6 Փետրուարի 1884:
- ⁴⁸ Նոյն:
- ⁴⁹ Ս. Թառայեանց, «Նամակ Բագովից», *Մշակ*, 21 Փետրուարի 1884:
- ⁵⁰ Քաջքերունի, թ. 35:
- ⁵¹ Սուրհանդակ, «Բողոքականութիւնը եւ Մեր Հոգեւորականութիւնը Շամախու Գաառոմ», *Նոր-Ղար*, 13 Մարտի 1898:
- ⁵² Ղազարեան-Լեւոնեան, էջ 110:
- ⁵³ Պատուական Թառայեանը տիրապետել է ռուսերէն, անգլերէն, շուեդերէն, գերմաներէն եւ ռուսերէն լեզուներին, հրատարակել է նաեւ *Радостная Весть* (Բախի լուր) ռուսերէն պարբերականը (Բախչինեան, էջ 77):
- ⁵⁴ Ղազարեան-Լեւոնեան, էջ 107, 111:
- ⁵⁵ Թառայեան, «Հայ-Բողոքական», *Մուրճ*, թիւ 3, էջ 442:
- ⁵⁶ Նոյն, էջ 443:
- ⁵⁷ Անետարանչական Երիտասարդ, «Նամակ Շամախուց», *Մշակ*, 9 Օգոստոսի 1880:
- ⁵⁸ Թառայեան, «Հայ-Բողոքական» *Մուրճ*, թիւ 2, էջ 308-9: Ըստ Արտաշէս Արեղեանի՝ Փիրբութաղեանը ծնունդ է 1846ին, Շամախու գաւառի հայկական Զարգա-

րան գիտում (Արտաշէն Աբեղեան, «Դորպատի Հայ Ուսանողութիւնը», *Հանդէս Ամսօրեայ*, Յուլիս-Դեկտեմբեր 1941, էջ 256): Փիրբուղանի դուստրն էր նշանատր պարուհի, դերասանուհի, գրող եւ գրականագէտ, Պարսկաստանում եւրոպական տիպի առաջին թատրոնի հիմնադիր Սոֆիա Փիրբուղանը, նոյն ինքը՝ Արմէն Օհանեանը (Բախչինեան, Վարդան Մատթոսեան, *Շամախեցի Պարուհին*. Արմէն Օհանեանի Կեանքն Ու Գործը, Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատ., 2007):

⁵⁹ *Описание Города Шемаха*, էջ 23:

⁶⁰ Բիւզանդ եղիայեան, *Հայ Կաթողիկ եւ Անտարանական Յարանուանութեանց Բաժանումը ԺԺ*. Դարուն, Անթիլիաս, Տպարան ԿՄՏԿ, 1971, էջ 343:

⁶¹ Սեդրակ Թառայեան, «Հայ-Բողոքական Համայնքը», *Մուրճ*, 1893, թիւ 5, էջ 792:

⁶² *Մշակ*, 1 Յունիսի 1882:

⁶³ Նոյն:

⁶⁴ Ղազարեան-Լեւոնեան, էջ 131:

⁶⁵ Թառայեան, «Հայ-Բողոքական», *Մուրճ*, թիւ 5, էջ 795:

⁶⁶ Թառայեան, «Հայ-Բողոքական», *Մուրճ*, թիւ 2, էջ 308:

⁶⁷ Սարգիս Ծոցիկեան, *Արարար-Կովկաս, Մասն երկրորդ, Կովկաս, Հոր. Բ.*, Փարիզ, տպագրութիւն Բազմալեզուեան (Կ. Յ. Ներսէս), 1922, էջ 292:

⁶⁸ Հայ-Լուսաւորչական, «Նամակ Շամախուց», *Մշակ*, 15 Օգոստոսի 1880:

⁶⁹ Նոյն:

⁷⁰ Ս. Համբարձումեանց, «Նամակ Շամախուց», *Մշակ*, 26 Դեկտեմբերի 1880:

⁷¹ Նոյն:

⁷² *Բարի Լուր*, Բագու, 1908, Գ. տարի, 1 Յունիսի, թիւ 11, էջ 170-1. Նաեւ՝ *Կանոնադրութիւն Բագուայ Որբախնամ Ընկերութեան*, Բագու, 1914, էջ 1, 8. Նաեւ՝ Ղազարեան-Լեւոնեան, էջ 133:

⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, թ. 93. Նաեւ՝ ֆ. 223, ց. 1, գ. 251, թ. 17. Նաեւ՝ գ. 30, թ. 19:

⁷⁴ Ղազարեան-Լեւոնեան, էջ 1421-43:

AN OVERVIEW OF THE HISTORY OF THE ARMENIAN EVANGELICAL COMMUNITIES OF SHAMAKHA AND BAKU (FROM THEIR INCEPTION TILL 1918) (Summary)

GEYORG STEPANYAN

sasun-07@mail.ru

The Armenians of the Caucasus were introduced to Evangelism during the first half of the 19th century, first by Swiss and later by Swedish missionaries. The missionaries were confronted by the local Armenian Orthodox church authorities but were, nonetheless, able to establish a foothold through educational projects and the support of the Moscow Lutheran Church authorities. Eventually, Evangelism spread among the Armenians of Shamakha and Baku.

The Armenian Evangelical Church in both cities played an important enlightening role in the field of education, charity and liberal thinking. They owned schools, a public library, a charitable organization and an Armenian periodical, *Bari Lur*.

The article focuses on the evolution of these two communities, their relationship with the Armenian Orthodox Church and the local non-Armenian Lutheran church as well as its community engagement activities in the late 19th and early 20th centuries.